

Középkori és modern zsidó irodalom

BBN-HEB11-313 , BBN-BIB-691.07, BBV-101.50, BMVD-101.77

Panelóra, koordinálja: *Biró Tamás*

2023. október 18.: „Perifériák, határjelenségek”:
karaita irodalom; fordítások; tudományok;
népi irodalom / folklór zsidó nyelveken

avagy:
„minden egyéb”

Mitől zsidó a zsidó irodalom? (ismétlés)

	Szerző	Közön- ség	Téma	Műfaj	Bibliai hivatk.	Diasz- póralét	Nyelv
<i>Pijjut-költészet</i>	✓	✓	✓	✓	✓	✗ (✓)	✓
<i>Középk. héber világi költészet</i>	✓	✓	? / ✗	✗ => ?	✓	✓ / ? / ✗	✓
<i>Biblia-magyarázat</i>	✓	✓	✓	✓ / ?	✓	✗	✓
<i>Kommentár-irod.</i>	✓	✓	✓	✓	? / ✓	✗	✓
<i>Responsumok</i>	✓	✓	✓	(✗ =>) ✓	✗ / ? / ✓	✓ / ? / ✗	✓
<i>Kódex-irodalom</i>	✓	✓	✓	(✗ =>) ✓	✗ / ? / ✓	✗	✓
<i>Filozófia</i>	✓	✓ / ? / ✗	✓ / ? / ✗	✗	✓ / ?	? / ✗	✗

Mitől zsidó a zsidó irodalom?

	Szerző	Közönség	Téma	Műfaj	Bibliai hivatk.	Diaszpóralét	Nyelv
<i>Biblia-magyarázat</i>	✓	✓	✓	✓ / ?	✓	✗	✓
<i>Halákhikus irod.</i>	✓	✓	✓	(✗ =>) ✓	✗ / ? / ✓	✓ / ? / ✗	✓
<i>Filozófia</i>	✓	✓ / ? / ✗	✓ / ? / ✗	✗	✓ / ?	? / ✗	✗
<i>Tudományok</i>	✓	✓	✗	✗ / ✓	✗ (✓)	✗ (✓)	✓ / ✗
<i>Karaita irodalom</i>	?	? / ✓ / ✗	✓ / ? / ✗	✓ / ? / ✗	✓ / ✗	✓ / ✗	✓ / ✗
<i>Fordítások</i>	szerző: ✗ / ✓ fordító: ✓	arb>héb ✓ hb>lat ✗ / ?	? / ✗	? / ✗	? / ✗	✗	✓ & ✗
<i>Zsidó folklór</i>	✓	✓	?	?	✗ / ? / ✓	✓ / ✗	?

Visszatérő kérdések a félév során (ismétlés)

1. A környező népek kulturális javai hatása a zsidó/héber nyelvű irodalomra? (Új témák, új műfajok stb. átvétele.)
2. A zsidó szerzők számára a nyelvválasztás fontos szempont?
→ A célközönségnek mi a nyelve? A műfajnak mi a nyelve?
3. Viszony a korábbi zsidó szerzőkhöz, művekhez? (intertextualitás)
→ A Héber Biblia (hol explicit, hol implicit formában) alapszövegként, hivatkozási pontként szolgált?
4. A száműzetés, ill. az Izrael földjére történő visszatérés téma?

A félév eleji bevezető előadás összefoglalása

Zsidónak tekintjük, ha teljesül...

- ezek közül – melyik?
- ezek közül több egyszerre – melyek?
- ezek közül legalább tetszőleges három (vagy más szám)?

Mitől zsidó egy zsidó irodalmi/művészeti alkotás?

Lehetséges hipotézisek:

- Zsidó szerző (származásilag vagy vallásilag?) — *ki számít zsidónak?*
- Zsidó közönség (*célközönség*, akinek a szerző szánja a művét, ↔ *olvasóközönség*, aki ténylegesen olvassa, a mű keletkezése idején vagy később)
- Zsidó téma — *de mi számít zsidó/zsidós témának?*
- Zsidó „jelleg”
 - Nyelv, amelyen született (héber, judeo-nyelvek...)
 - *A Héber Biblia* mint (kimondott vagy kimondatlan) alapszöveg
 - Diaszpóralét, arra történő reflektálás
 - Szimbólumrendszer; • Helyszín vagy kontextus; • Stb...

Határjelenségek kritériumonként

Mitől zsidó egy zsidó irodalmi/művészeti alkotás?

Lehetséges hipotézisek:

- Zsidó szerző, zsidó közönség — *de ki számít zsidónak?*
=> karaiták, szamaritánusok, sabbataiánusok...
- Zsidó téma — *de mi számít zsidó/zsidós témának?*
=> fordítások
=> tudomány
=> népi irodalom, folklór — *szembeállítva a „magas” irodalommal.*
- Zsidó „jelleg”, pl. nyelv
=> judeo-nyelvek

A mai órán

Karaiták, szamaritánusok:

vajon zsidónak számítanak-e? és elég „zsidósak”-e a szellemi alkotásaik: összevethető-e az irodalmi tevékenységük a *mainstream* (= rabbanita) zsidó irodalom jellegzetességeivel?

Karaiták (kezdetek, exegetikai módszerek)

**Feladott
forrás**

- Anan ben David (8. század): különböző legendák arról, miért vált aszkéta eretnekké. Például mert nem nevezték ki exilarchává.
- Fő műve, *Széfer ha-micvot* ('A parancsolatok könyve'): arámi nyelven íródott, töredékekben fennmaradt halákhikus kézikönyv, a rabbanita rabbinikus irodalom (Misna, Talmud...) alternatívájának szánva. Elveti a szóbeli tant, vissza kíván térni a Tóra szó szerinti értelméhez. Bár csak kevéssé szakad el a rabbinikus irodalom hermeneutikai módszereitől, de mégis (szándékosan?) a rabbanita halákhával ellentétes, gyakran annál szigorúbb, máskor enyhébb eredményre jut.
- Vö.: Későbbi karaita szerzők, pl. Benjamin al-Nahāwandī, már saját karaita exegetikai módszereket fejlesztenek ki, de a rabbanita halákhához közelebbi eredményre jutnak.
- Karaita zsidóság: homályos eredet, a 10. századra alakul ki. Jakob Al-Qirqisānī, karaita történetíró a 10. század első felében még az „anaitákat” (Anan ben David követőit) külön szektaként írja le. Később a karaiták Anan ben Davidot a mozgalom alapítójának tartják. Spekulációk qumráni és szadduceus hagyományok bűvópatakszerű továbbéléséről és felbukkanásáról a karaita zsidóságban.

Karaiták (további kultúrtörténet)

- Legfontosabb központok: Jeruzsálem, Egyiptom.
- Részvétel a muszlim-zsidó-keresztény intellektuális életben (filozófia, teológia, nyelvészet, természettudományok...). Karaita irodalom ebben a korban: tipikusan klasszikus arab nyelven, arab betűkkel.
- Például Jafet ben Eli bibliakommentárjai.
- Rabbanita–karaita polémia: Id. pl. Szaadja gaon, Maimonides vitáit karaitákkal, valamint a polémia pozitív hatását a rabbanita bibliakommentárok, nyelvten és történetírás (*salselet ha-kabbala* [‘a hagyomány láncolata’] „műfaj”) fejlődésére.
- 12-13. századtól: a Bizánci Birodalomból (és Perzsiából stb.) egyre több karaita települ át a Krímbe.
- Eltörökösödés: *karaim* nyelv (a török [azon belül: kipcsak] nyelvcsaládba tartozik).
- 15. század. elejétől: litvániai, karaim nyelvű központok (Troki, Lutsk, Halics stb.).

Szamaritánusok: a rabbanita és karaita zsidóság irodalmi tevékenységével összevetve

	Szamaritánusok	Karaiták
<i>Elszakadás a mainstreamtől:</i>	hellenizmus / római kor	i.sz. 9-10. század
<i>Kulturális földrajzi helyzet a középkorban:</i>	az arab világ periferiáján	az arab világ központjaiban is, majd Európa periferiáin
<i>Alapszöveg:</i>	Tóra (NaKh és rabbinikus irodalom nem)	TaNaKh (de rabbinikus irodalom nem)
<i>Nyelv:</i>	héber, arámi, arab	héber, (arámi,) arab, karaim
<i>Diaszpóralét:</i>	nincs a középkorban	van
<i>Műfajok:</i>	Tóra-kommentárok, liturgia, krónikák, nyelvtan	Bibia-kommentárok, liturgia, halákhikus kódexek, filozófia, nyelvtan, krónikák és sok egyéb
<i>Halákhikus irodalom:</i>	Kevés, nem szisztematikus, és más műfajok (tipikusan a rabbanita és karaita halákhával való összehasonlítás).	Van, de mások a műfajok, mint a rabbanita zsidóságban.
<i>Polémia mainstreammel:</i>	minimális polémia a <i>rabbinikus</i> zsidósággal	intenzív polémia a <i>rabbanita</i> zsidósággal

Határjelenségek kritériumonként

Mitől zsidó egy zsidó irodalmi/művészeti alkotás?

Lehetséges hipotézisek:

- Zsidó szerző, zsidó közönség — *de ki számít zsidónak?*
=> karaiták, szamaritánusok, sabbataiánusok...
- Zsidó téma — *de mi számít zsidó/zsidós témának?*
=> fordítások => tudomány
=> népi irodalom, folklór — *szembeállítva a „magas” irodalommal.*
- Zsidó „jelleg”, pl. nyelv
=> judeo-nyelvek

Fordítási tevékenység

és a kultúra földrajzi dinamikája

Kulturális javak áramlása és új kulturális javak létrejötte földrajzi határrégiókban, valamint nyelvi és kulturális határokon átlépve.

Szellemi központok kulturális szférák határán

- 10. század, Dél-Itália: Bizánc és a latin világ között (vö. *Joszippon*).
 - 10-15. század, Hispania: muszlim-arab és keresztény-spanyol világ közt.
Fontosabb hullámhegyek: 10. sz. közepe-12. sz. közepe, 13-14. század.
 - 13-14. század, Provence: a spanyol és az askenázi világ közt.
 - 14-18. század, Itália: az askenázi és a szfaradi-arab világ közt.
Reneszánsz, majd barokk.
 - 17. század, Amszterdam, majd London is: askenázi és szfaradi világ közt.
- + Üldözések, kiűzetések miatti vándorlások, mint a kult. kölcsönhatás forrásai:

Pl. 1148. almohadok: pl. *Maimonides*. Lásd még *Ábrahám ibn Ezra* vándorlásait.

Pl. 14. sz.: *Aser ben Jehiel* (ROS, kb. 1250-1327) 1303-ban Németo-ból Spanyolo-ba.

Pl. 1492: *Joszef Karo* (Toledo, 1488 – Cfat, 1575) és generációja Spanyolo-ból Cfatba.

A műveltség útja – kultúrák határain keresztül

- Az arab kultúra születése: görög és ind filozófiai és tudományos művek arabul hozzáférhetővé válnak. **ind, görög > arab**
 - Sok esetben szíren keresztül: **görög > szír > arab**.
 - Alkalmanként zsidók is (például *Haszdai Ibn Saprut* bizánci gyógyszerészeti művet **görög > arab**).
 - [**Görög > héber**: hellenisztikus, majd bizánci világban (ld. *Joszippon* görög-latin forrásait) főleg.]
- A reneszánsz kultúra születése: görög és arab művek latin fordításban hozzáférhetővé válnak. **arab > latin**
 - Görög művek eleinte arab fordításokon, kommentárokon, „szemüvegen” keresztül. Csak az érett reneszánsz idején tanulnak meg a humanisták görögül (és héberül).
 - Sok esetben fordítás héberen keresztül: **arab > héber > latin** (> spanyol, olasz, német stb.).
- Reneszánsz: többirányú folyamatok is egyszerre, például **latin > héber**.

Elrettentő példaként ld. a csillagászati táblázatok sorsát.

A fordítási tevékenység jelentősége a zsidó kultúrtörténet szempontjából

- Kulturális, tudományos, irodalmi, filozófiai műveltség terjesztése:
 - Például az arabul született filozófiai stb. művek hatása a rabbinikus tudományra:
 - *Kuzári; Tévelygők útmutatója, Széfer ha-micvot, Rambam Misna-kommentárja:* héber fordításban ismertek, használatosak máig (beleértve Y. Kafaḥ fordítását).
 - Például nyelvészeti, csillagászati stb. ismeretek eljuttatása az askenázi világba:
 - Rasi és kortársai ismeretei erősen limitáltak: kevés mű volt héberül hozzáférhető (Menahem ibn Szaruq: *Maḥberet*; Sabbatai Donnolo kommentárja a *Széfer Jecirához*;...).
 - De a későbbi askenázi rabbikhoz egyre több tudományos ismeret jutott el.
- Héber szakszókinccs bővülése => „Egy holt nyelv virágzása”?

Neves fordítók

- Fordítással is foglalkozó neves rabbik (pl. Abraham ibn Ezra... .. David Gans...)
- **Ibn-Tibbon család** *Provence-ban*:
 - Juda ibn Tibbon: Granadából Lunelbe menekül (almohadok miatt?). Fordításai: pl. Bahja ibn Paquda (*Ḥovot ha-levavot* = *A szív kötelességei*), Szaadja gaon (*Hit és tudás*), Juda ha-Levi (*Kuzari*), Jona ibn Dzsanáḥ nyelvészeti munkái stb.
 - Smuel ben Juda ibn Tibbon (kb. 1165-1232): pl. *Tévelygők útmutatója*.
 - Mose ben Smuel ibn Tibbon: a legtermékenyebb, számos tudományos művet is. Görög klasszikusok (pl. Eukleidesz), arab filozófusok (Al-Farabi, Avicenna, Averoes), zsidó szerzők (pl. Maimonides)...
 - ... és a család több további tagja.
 - Érdekesség: kisebb-nagyobb számban írtak saját műveket is.
- További fordítók is voltak a középkorban, pl. Juda al-Ḥarizi stb.

A héber szakszókinccs bővítése

- Smuel ibn Tibbon magyarázata a *Tévelygők útmutatója*-fordításához.

Saját maga vagy elődei a következő technikákkal éltek:

A héber szakszókinccs bővítése

- Smuel ibn Tibbon magyarázata a *Tévelygők útmutatója*-fordításához.

Saját maga vagy elődei a következő technikákkal éltek:

1. Szavak *átvétele* arabból vagy más nyelvekből.
 2. Ritka misnai és talmudi szavak *újjáélesztése*.
 3. *Belső szóképzés* (esetleg arab mintát követve):
létező főnévből új melléknév, létező gyök eddig nem használt igetörzsben...
 4. Létező szavak létező, de ritkán használt, nem közismert második, harmadik *jelentésének az újjáélesztése*.
 5. Létező szavak új jelentésben (*jelentésbővülés*).
- + ismert szavakból álló kifejezések *terminus technicus*-ként való használata.

Határjelenségek kritériumonként

Mitől zsidó egy zsidó irodalmi/művészeti alkotás?

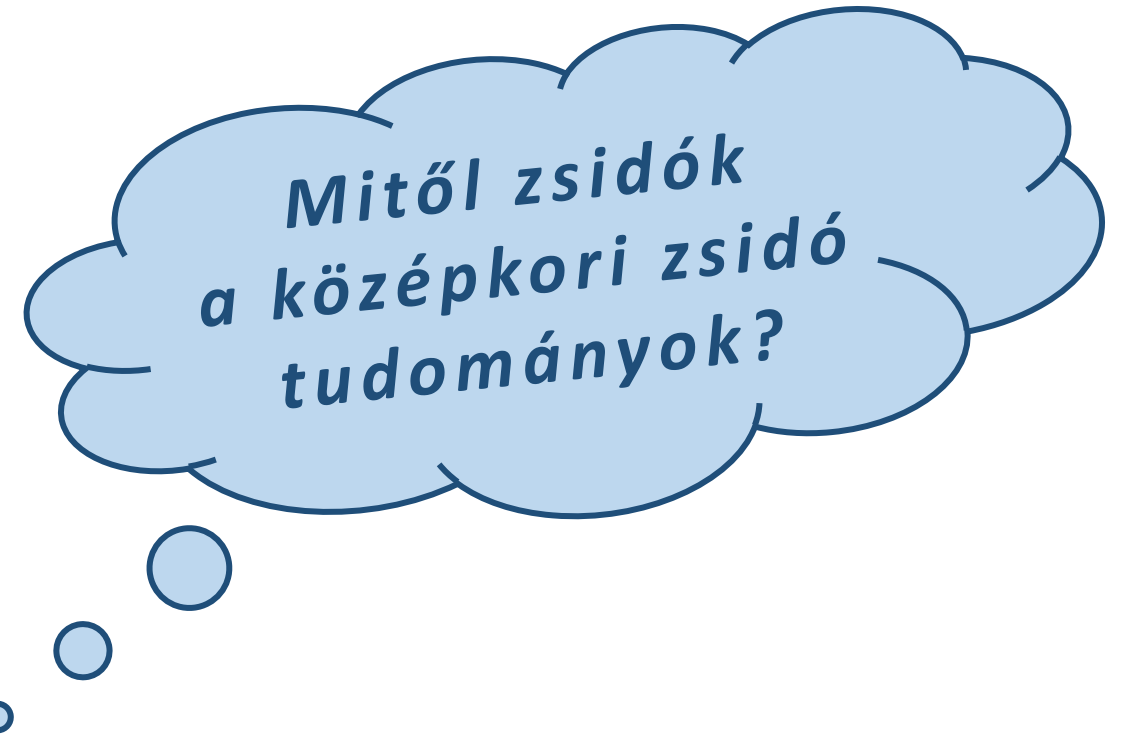
Lehetséges hipotézisek:

- Zsidó szerző, zsidó közönség — *de ki számít zsidónak?*
=> karaiták, szamaritánusok, sabbataianusok...
- Zsidó téma — *de mi számít zsidó/zsidós témának?*
=> fordítások
=> tudomány
=> népi irodalom, folklór — *szembeállítva a „magas” irodalommal.*
- Zsidó „jelleg”, pl. nyelv
=> judeo-nyelvek

A mai órán

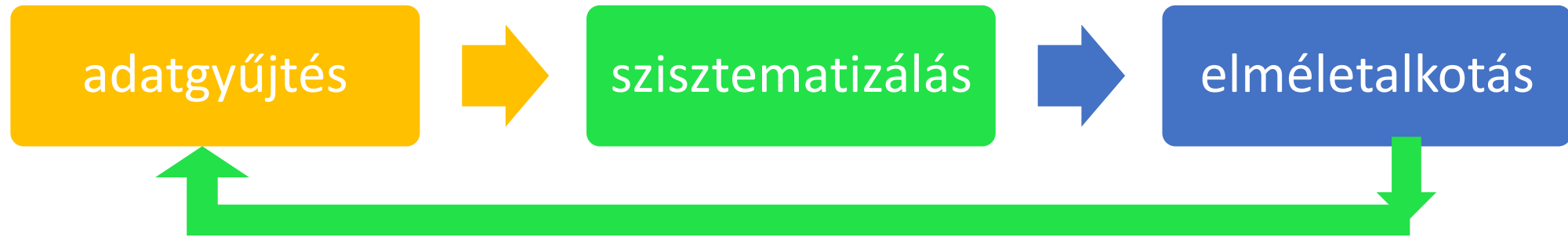
Tudományok:

természettudományok,
nyelvészet, földrajz, historiográfia...

Tudományok

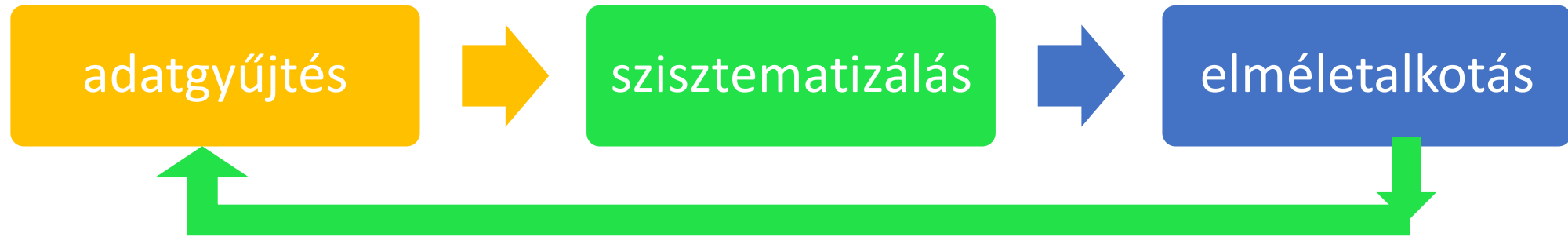
- A világ valamely szeletének megértésére tett intellektuális erőfeszítés:

- A tevékenység művelője
- A tevékenység
- Az eredmény

Tudományok

- A világ valamely szeletének megértésére tett intellektuális erőfeszítés:

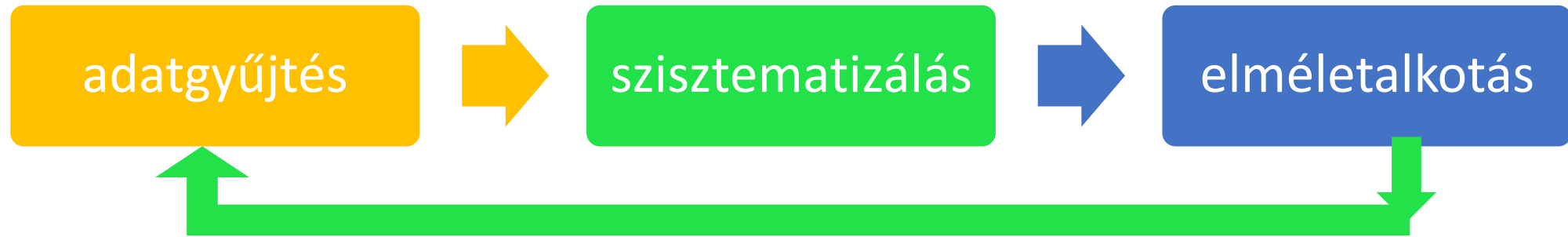

- A tevékenység művelője:
 - Milyen származású? Milyen vallású? Minek tartja magát? Minek tartják mások őt?
 - Mi a célja a tevékenységgel?
- A tevékenység
- Az eredmény

Bekapcsolódás a
- zsidó vallási
- „nemzetközi”
diskurzusba?

Tudományok

- A világ valamely szeletének megértésére tett intellektuális erőfeszítés:

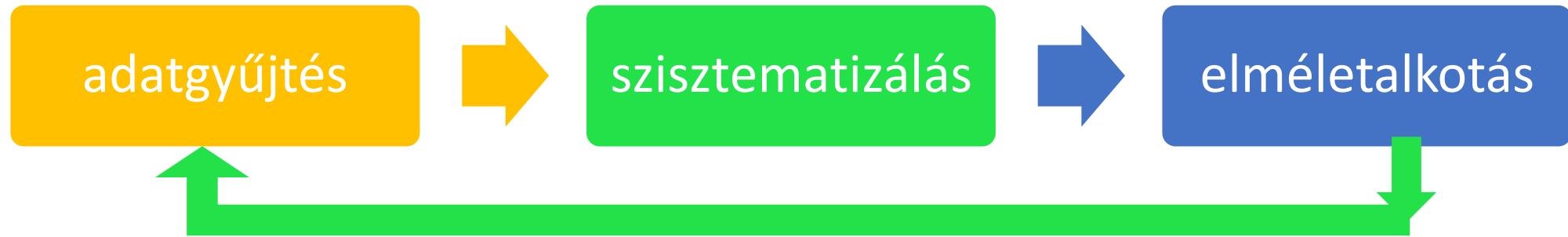
- A tevékenység művelője
- A tevékenység:
 - Adatgyűjtés: adatok honnan? Új adatokat gyűjt vagy másokét újraelemzi?
 - Szisztematizálás és elméletalkotás: régi vagy új fogalmak?
 - A tevékenység megítélése: vallási tevékenység vagy „külső bölcsesség”?

- Az eredmény

Része-e más tevékenységnek? Pl. az adott tudományterület kiszakadt-e a filozófiából? A bibliaértelmezés része-e, stb.?

Tudományok

- A világ valamely szeletének megértésére tett intellektuális erőfeszítés:

- A tevékenység művelője
- A tevékenység
- Az eredmény:
 - Milyen nyelven születik meg a mű? (Vö. héber szakszókinccs bővítése.)
 - Recepció: Ki olvassa? Mi a motivációja? Mire használja fel?
 - Hogyan maradt fenn máig? (Másolás, nyomtatás; fordítás; kommentárok.)

Csillagászat

(mint *paradigmatikus példa*:
a cél az összkép, a jelenség megértése,
nem konkrét adatok bebifláztatása.)

Felmerülő kérdések: korszakok, motivációk, műfajok, zsidós jellegzetességek, nyelvi kérdések...

Csillagászat: **korszakok** – *zsidó? tudomány?*

Astronomy szócikk az *Encyclopaedia Judaica*-ban a következőképp épül fel:

1. *In the Bible*

2. *In the Talmud and Midrash*

3. *Astronomy in the Middle Ages*

4. *Jewish Astronomy in the late Renaissance*

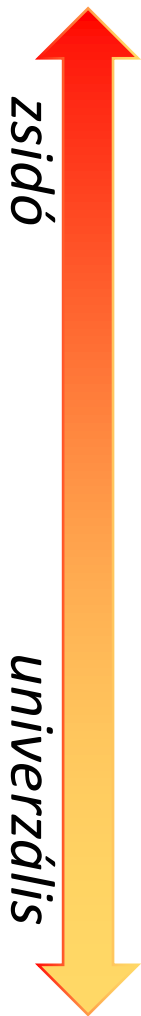
5. *Jews in Modern Astronomy*

1 és 2: még nem önálló tudomány, utólag keressünk csillagászati vonatkozásokat ókori művekben (bár a rabbinikus korban már létezett mint “görög tudomány”).

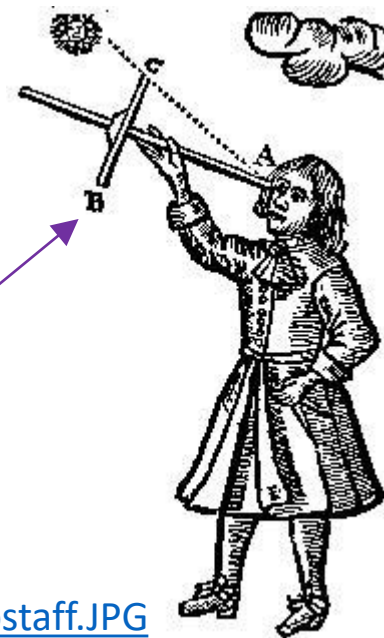
3 és 4: „zsidó csillagászat”: létezhet-e „felekezeti tudomány”?

5: univerzális tudomány, de felvethető a zsidók szerepe (egyének szerepe, vagy mint szociológiai dimenzió szerepe) a tudománytörténetben.

Csillagászat: **motivációk** – **zsidó?** *univerzális?*

- Halakhikus igény: naptárszámítás stb. *(lásd a diát példákkal rövidesen)*
- Exegetikai igény: a Biblia és más források csillagászati vonatkozásai.
- Intellektuális (filozófiai-tudományos) igény: a csillagászat mint a korabeli filozófia és tudomány jelentős ága.
- Misztikus igény: a kabbala kozmológiai vonatkozásai.
- „Folklórisztikus” igény: asztrológia és az ahhoz szükséges asztronómiai számítások.
- Gyakorlati igény: pl. Gersonides [RaLBaG] *Jákob-pálcája*.

Csillagászat: **műfajok** – *zsidó? tudományos?*

- Önálló művek
- Speciális műfajok: pl. táblázatok
- Kommentárok
- Más („zsidósabb”) műfajokon belül
- Fordítások

Példák a következő oldalon...

nehogy megtanulják
a vizsgára!

Csillagászat: **műfajok** – *zsidó? tudományos?*

- Önálló művek: pl. Jichak Jiszraeli (Spanyolország, 14. század): *Jeszod olam*.
- Csillagászati és naptárral kapcsolatos táblázatok: pl. toledói táblázatok (12. század), Abraham Zacuto (1452-1515, Spanyolország, táblázatait Kolumbusz is használta).
- Kommentárok csillagászati művekhez és táblázatokhoz (pl. Abraham ibn Ezra).
- Más („zsidósabb”) műfajokon belül:
 - Költészetben: Slomo ibn Gabirol *Keter Malkhut*.
 - Halákhikus művekben: pl. Maimonides *Misne Tora*, Hilkhot Kiddus ha-ḥodes.
 - Kommentároknál: pl. Abraham ibn-Ezra kommentárja Exod. 12,1-hez; Maimonides *Misna*-kommentárja Ros hasana traktátushoz; Sabbatai Donnolo a *Széfer Jecirá*hoz (csillagászatilag pontatlan, de Rasi legfőbb csillagászati forrása).
 - Filozófiai művekben: pl. Maimonides *Tévelygők útmutatója* 2:24; Gersonides (RaLBaG, Provance, 1288-1344) *Milḥamot Hasem* 5. része.
- Fordítások: arab művek fordításai, görög művek arab fordításainak a héber fordításai (pl. Ptolemaiosz *Almagest*-je), kommentárok fordításai...

nehogy megtanulják
a vizsgára!

Egy **példa**: Abraham ibn Ezra (1089/92–1164/67)

Csillagászati tevékenysége (az előző dián felsorolt mindegyik műfajban!):

- Bolygómozgási táblázatokat készít.
- Héberre fordítja Ahmad b. Elmenthi kommentárját Al-Khwārizmī csillagászati táblázataihoz.
- Kommentárt ír Abraham bar Hija *Ḥesbon mahalakhot ha-kokhavim* ('A csillagok mozgásának számítása') c. művéhez.
- Önálló művek a csillagászat, az asztrológia és a naptárszámítás témájában. Például: *Széfer ha-ibbur* ('Az évszöktetés könyve': naptár, újhold, évszakok, csillagövi jegyek...), *Salos seelot* ('Három kérdés', a szökőévről), *Kelé neḥoset* ('Bronz eszközök': a csillagászati mérőeszközök, például az asztrolábium használatáról).
- Csillagászati vonatkozások más műveiben, pl. a Biblia-kommentárjában.

Egy példa: csillagászati táblázatok

Egy korokon, nyelveken,
kultúrákon és határokon
átívelő történet!

- 12. század: Ibn Arzarkāli (Azarchel, Córdoba) és tizenkét zsidó csillagász összeállítja a Toledo-i Táblázatokat.
- 1263: Latin fordítás (Brescia-i János és Jakov b. Makhir ibn Tibbon).
- Amelyből spanyol fordítás.
- Amely alapján Alfonz-féle Táblázatok (1272, a toledo-i Jichak ibn Szaid vezetésével).
- 1460: a latin Alfonz-féle Táblázatokat lefordítják héberre (Nimes-i Mose ben Abraham), majd új fordítás is készül (Rodez-i Slomo Davin).
- Amelyhez kommentárok (Mose Botarel Farissol, 1465; Mattathias Delacrut, 16. század).
- David Gans (1541-1613, Prága: rabbi, történetíró, matematikus, csillagász): Kepler és Tycho Brahe kollégája; Brahe számára németre fordítja az Alfonz-féle Táblázatokat.

nehogy megtanulják
a vizsgára!

nehogy megtanulják
a vizsgára!

Egy **példa**: Jichak Jiszraeli (14. század)

- Jichak ben Joszef Jiszraeli (Toledo, 14. sz. eleje).
Nem keverendő *Jichak ben Slomo Jiszraeli*-vel (kb. 855-kb. 955, észak-afrikai orvos, és a kora-középkori neo-platonikus zsidó filozófia vezető alakja).
- Legismertebb műve: *Jeszod olam* – a középkori zsidó csillagászat egyik legfontosabb műve, a későbbi rabbik egyik fontos forrása csillagászati, naptári és kronológiai témákban, táblázatokkal.

Valószínűleg a ROS (Rabbi Aser ben Jehiel) kérésére írta 1310-ben.

- Kiadatlan kéziratok: *Saar ha-milluim*,
Saar ha-samajim.

(– v.ö. BT szakdolgozata, 2001)

Jichak Jiszraeli: *Saar hasamajim* (1. fejezet)

- A szakszókinccs kialakításának a nehézségei:

והגלגל השני מט' הגלגלים שמדרכו הוא סמוך לגלגל הלבנה המגלגל הכוכב הנקרא בלשונינו על דרך פרט **כוכב** ובלשון הגרי נקרא **עטארד** וכן יהיה שמו בספרי הזה.

És a második szféra a kilencből, amelynek pályája a legközelebb található a hold szférájához [= az első szféra], az, amelyik azt az égitestet [*kokhav*, 'csillag'] görgeti, amelyet a mi nyelvünkön [= héberül] egyszerűen *csillagnak* [*kokhav*] nevezünk, de amelyet arabul [Hagar nyelvén] *ʿutrid*-nak [Merkúr] neveznek. És ez lesz a neve ebben a könyvemben.

Jichak Jiszraeli: *Saar hasamajim* (2. fejezet)

- Az elmaradhatatlan bibliaértelmezés:

הגלגל השמיני מט' הגלגלים שזכרנו בשער שעבר יקרא גלגל המזלות ובו הם תקועים שאר כוכבי השמים שאין להם מספר ידוע. [...]

והגלגל התשיעי מתשעת הגלגלים שזכרנו בשער שעבר והוא הגדול והעליון שבכולם הוא הנקרא בכמה מקומות מכתבי הקודש שמי השמים כמו שנאמר הן ליי אלהיך השמיים ושמי השמיים.

A nyolcadik szférát az előző fejezetben említett kilenc szféra közül a csillagok szférájának nevezik. Ehhez van rögzítve az ég többi csillaga, amelyek száma nem ismert. [Vö. Gen. 15:5, 22:17 stb.: Ábrahám mint az első csillagász?]. [...]

És a kilencedik szféra az előző fejezetben említett kilenc szféra közül a legnagyobb és legfelsőbb az összes között. Ezt nevezik a Szentírás néhány pontján “az egek egének”, amint meg van írva [Deut. 10:14]:

„Íme, az Örökkévaló Istenedé az ég és az egek ege [a föld, és mind, ami benne van].”

Csillagászat, mint a halákha segédtudománya

- Naptárszámítással és liturgiával kapcsolatos kérdések, például:
 - Peszah = nisan 15 = a tavaszi napforduló utáni első holdtölte — *elvileg*
 - Hónapok elseje: az újhold első láthatósága — *elvileg*
 - *Ve-ten tal u-matar* betoldás az *Amidá*ban a diaszpórában: az őszi napforduló utáni 60. napon — *elvileg*
 - A napok (különösen szombat és ünnepnapok) kezdete és vége, imaidőpontok...
- *Tekufa* (תְּקוּפָה): téli és nyári napforduló, tavaszi és őszi napéjegyenlőség
 - *Smuel-féle* (vö. *Julián naptár*): az év hossza 365 nap 6 óra, és ezt negyedeljük.
 - *Rav Ada-féle*: az év hossza 365 nap 5 óra 55 perc 25 mp, és ezt negyedeljük.
 - Csillagászatilag pontos érték: 365 nap 5 óra 48 perc 45 mp, de *nem* negyedeljük.
 - Idővel elcsúsznak egymáshoz képest, vö. XIII. Gergely-féle naptárreform (1582).
- Melyiket kell használni az egyes halákhikus kérdések kapcsán?

Nyelvészet

A héber nyelvészet születése

Előzmény: nyelvészeti jellegű megjegyzések a rabbinikus irodalomban, valamint a maszoréták tevékenysége, mint „nyelvészet”.

- A héber nyelvészet születésének három forrása:

- Maszoréták tevékenysége után rögzül a Héber Biblia vokalizált szövege.

- Arab nyelvészet a 8. századtól.

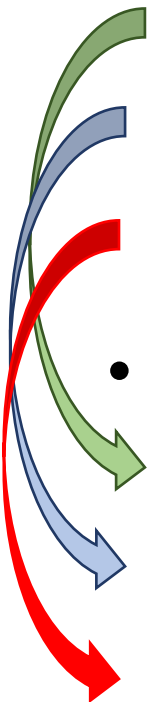
- Karaita mozgalommal való polémia a szöveg pontosabb vizsgálatára sarkall, túllépve a bevett, hagyományos értelmezéseken.

- Prototípusa a zsidó irodalmi-szellemi tevékenység mozgatóerőinek:

- Belső változás, fejlődés hatása.

- A külvilágbeli új jelenségek hatása, átvétele.

- Külső vagy belső feszültségekre való reakció.

Tudományos paradigmák

Alexander M. Shneider, “Four stages of a scientific discipline; four types of scientist.” *Trends in Biochemical Sciences* 34.5 (2009): 217-223.

- Első korszak: a kutatók új adatokkal, jelenségekkel kezdenek el foglalkozni. (A mi esetünkben: az arab után a héber nyelvvel). Szakszókincs kialakítása a jelenség leírására, de még nem találták meg a téma igazán sikeres kezeléséhez szükséges keretet.
- Második korszak: A sikeres leíráshoz, értelmezéshez szükséges eszköztár, fogalmi rendszer, módszerek kialakítása – egy paradigma születése. (Esetünkben: a három gyökbetűk elmélete.)
- Harmadik korszak: Az új paradigma alkalmazása, a részletek kidolgozása.
- Negyedik korszak: a kialakult tudás továbbadása, egyre kiforrottabb formában, egyre letisztultabb szemléletű tankönyvek születése. Új tudás már nem igazán jön létre, de a megszerzett tudás megemésztése, újragondolása hozzájárulhat új paradigmák létrejöttéhez.

Nyelvészet

(Négy korszak az *Encyclopaedia Judaica* alapján.)

- 1. korszak: „korai próbálkozások” a 10. századig
- 2. korszak: „kreatív korszak” a 11-12. században
- 3. korszak: „elterjedés” a 12. század közepétől a 13. század közepéig
- 4. korszak: „megnyugvás” a 16. század közepéig

Nyelvészet: egy tudományos paradigma születése

(Négy korszak az *Encyclopaedia Judaica* alapján.)

1. korszak: „korai próbálkozások” a 10. század

1a: **Arabul, a Közel-Keleten és Észak-Afrikában:**

pl. Szaadja gáon (*Agron* – szótár, *Kutub al-Lugha* – nyelvtan stb.).

Héber-arab-arámi összehasonlítások. Karaita nyelvészek és a velük való polémia hatása a rabbanita nyelvészetre. Arabul íródott művek, és ha nem fordítják le héberre, akkor később kis hatás, a 19. századi újrafelfedezésig többségük feledésbe merült.

1b: Később **Spanyolországban, héberül**: Menahem ibn Szaruq: *Maḥberet* (első teljes héberül írt bibliai héber és arámi szótár → hatás az arab világon kívül is, pl. Rasi; Dunas ben Labrat kritikája, és a tanítványok között viták alapja).

Dunas ben Labrat (10. sz., Fezből érkezik Córdobába): M. ibn Szaruq tanítványa, titkára-munkatársa és kritikusa: 180-200 tételt kritizál a *Maḥberet*ből, amelyek a Biblia értelmezését, sőt helyenként a halakhát is érintik.

Nyelvészet: egy tudományos paradigma születése

(Négy korszak az *Encyclopaedia Judaica* alapján.) 1. korszak: „korai próbálkozások” a 10. századig

2. korszak: „kreatív korszak” a 11-12. században

Fordulat: Juda b. David Hajjúdzs (10. sz. második fele, Fezben született, Córdobában élt, Menahem ibn Szaruq tanítványa, 1000. körül, arabul alkotott): az arabra a 8. század óta már alkalmazott három gyökbetűs gyökök elméletét alkalmazza a héberre is.

Jona ibn Dzsanáħ és Sámuel Hanagid vitája, majd mások: a három gyökbetűs paradigma részleteinek a kicsiszolása Spanyolországban.

3. korszak: „elterjedés” a 12. század közepétől a 13. század közepéig

Fordulat: 1148: spanyolországi tudósok kiáramlása (Provence, Itália, Észak-Afrika)

Abraham ibn Ezra, Joszeif Kimħi stb. nyelvészeti tevékenysége.

Hajjúdzs és Ibn Dzsanáħ arabul íródott nyelvészeti munkáit lefordítják héberre (Abraham ibn Ezra, Judaibn Tibbon): askenázi világba is eljut a 3-gyökbetűs paradigma.

Nyelvészet: egy tudományos paradigma születése

(Négy korszak az *Encyclopaedia Judaica* alapján.) 1. korszak: „korai próbálkozások” a 10. századig

2. korszak: „kreatív korszak” a 11-12. században

3. korszak: „elterjedés” a 12. század közepétől a 13. század közepéig

4. korszak: „megnyugvás” a 16. század közepéig

Fordulat: David Kimhi (RaDaK, kb. 1160-kb. 1235): nyelvész és bibliakommentátor Narbonne-ban (Provence). *Mikhlol* c. műve a következő korszak meghatározó műve lesz.

1. *Ḥeleq ha-Dikduk* = “*Mikhlol*”: nyelvtan,
2. *Ḥeleq ha-Injan* = *Széfer ha-sorasim*: szótár).

Sokan mások...

Elija (Bahur) Levita (1468/9-1549): Németországból Itáliába, héber nyelvészet + a jiddis nyelvészet alapjainak a lefektetése, a keresztény hebraisták forrása.

Nyelvészet a reneszánsz óta

- Keresztény hebraisták a reneszánsz idején (Johann Reuchlin stb.).
- Sémi nyelvészet a 17. századtól, történeti-összehasonlító nyelvészet...
Leíró bibliai héber nyelvészet klasszikusai (*Gesenius* stb.).
- 20. század: zsidó [származású] nyelvészek a strukturalizmus (Sapir, Bloomfield, Harris...), a generatív nyelvészet (Chomsky, Halle...), a szociolingvisztika (Max és Uriel Weinreich...) megalapozói között.
- Több koraújkorai és újkorai rabbi (pszeudo-)nyelvészeti érdeklődése leginkább a bibliai exegézishez kapcsolódik (pl. David Luzzatto, Samson Raphael Hirsch stb.). Más rabbik nem értékelik a nyelvészetet.

Nyelvészet a középkorban: a filológia segédeszköze

Körülmetél vagy körülmetéltetik?

- Gen. 17: Ábrahám körülmetélése:
- Legtöbbször *niphal*, azaz passzív alak:
Ábrahám körülmetéltetik, bár nem tudjuk, ki által.
- Gen. 17,23, *vajjāmōl* : qal, azaz aktív alak:
Ábrahám körülmetéli a háztatásában lévő férfiakat.
- A [m] és a [l] közös minden alakban – tehát ez a `körülmetélni' ige gyöke.
Hol van [n] az [m] előtt, hol pedig nincs: miért?
 - A passzív *niphal* ige törzs [n]-je, amely hajlamos a gyökbe asszimilálódni?
 - A gyökhöz tartozik, amely hajlamos a következő gyökbe asszimilálódni?

Gen. 17:11 pontos JELENTÉSE az igealak elemzésétől függ וְנִמְלְתֶם אֶת בָּשָׂר עַרְלַתְכֶם וְהָיָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם:

- וְנִמְלְתֶם *u-nəmaltem* – mai standard bibliai héber nyelvtanok szerint *niphal perfectum* (‘ÉS KÖRÜL LESZTEK METÉLVE ELŐBŐRÖTÖK HÚSÁ[NÁL]...’) a *m.w.l.* gyökből.
- De *m.w.l. niphal perfectum* standard alakja וְנִמְוֹלְתֶם *u-nəməlotem* lenne.
- Gesenius-Kautzsch-Cowley (67dd, p. 183): kettős csavar, mert „as if from *m.l.l.*, not *m.w.l.*” + azon belül is rendhagyó „neglect of the strengthening in aramaizing forms” (amely „occurs elsewhere tolerably often”).
- Az igének van már tárgya a mondatban (*et bəšar ʔrlathem* ‘az előbőrötök húsát’), tehát ha passzív jelentésű *niphal* igealakként értelmeznénk, akkor feleslegesen lenne két tárgya.
- Miért ne lehetne tehát *qal perfectum* a *n.m.l.* gyökből?
Teljesen szabályos alak és aktív jelentés (‘ÉS KÖRÜLMETÉLITEK ELŐBŐRÖTÖK HÚSÁT...’).

Gen. 17:11

וְנִמְלְתֶם אֶת בָּשָׂר עֲרֻלְתְּכֶם וְהָיָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם:

• רש"י: וּנְמַלְתֶּם - כמו וּמַלְתֶּם וְהִנּוּ"ן בּו יִתִּירָה לִיסוּד הַנוּפֵל בּו לְפָרְקִים, כְּגוֹן נ' שֶׁל נוֹשֵׁךְ וְנ' שֶׁל נוֹשֵׂא. וּנְמַלְתֶּם, כְּמוֹ וְנִשְׂאֲתֶם. אֲבָל יִמּוֹל לְשׁוֹן יִפְעַל כְּמוֹ יַעֲשֶׂה, יֹאכַל:

- Rasi: *u-nəmaltem*: mintha *umaltem* lenne, és a *nun* betű többlet a gyökhöz (*jeszod*) képest, amely alkalmanként leesik, mint a *nosekh nun-ja*, és a *nosze nun-ja*. *U-nəmaltem* olyan, mint az *u-nəszátem* alak. De a *jimol* alak egy *niphal imperfectum* (*jippael*) alak, mint a *jeasze* és a *jeakhel*.

Gen. 17:11

וּנְמַלְתֶּם אֶת בֶּשֶׂר עֲרֻלְתְּכֶם וְהָיָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם:

• אבן עזרא: ונמלתם כמו ושמרתם, והנו"ן שרש, וכן לא ידון רוחי (ברא' ו, ג) עם נדנה (דניאל ז, טו):

• אבן עזרא בראשית שיטה אחרת: המול לכם להמול לכם - והוא שם הפועל מבנין נפעל. ויש אומרים שהוא מגזרת 'נמל' כי שנים שרשים הם: כאשר הם נמולים (ברא' לד, כב), כי מולים היו (יהושע ה, ה):

• רד"ק: המול - מקור מבנין נפעל. כלומר יהיה נמול לכם כל זכר; שרשו נמל, והוא בשקל כהנדף עשן (תהלים ס"ח) ולפי דעתי שמלת כהנדף שם כמו שכתבתי בספר מכלל, יהיה גם כן המול שם בתוספת ה"א ובתשלומו הנמל כשקל בהנדף או שרשו מול בשקל גרן:

- Ibn Ezra egyértelműen Rasival vitatkozik, mert ugyanazt a mondatszerkezetet veszi át, de átírja:
 „*u-nəmaltem*: mint az *u-šəmartem*, és benne a *nun* betű a gyök része.”
- Rasi: nem szükséges három gyökbetű, tehát ami hol van, hol nincs, az nem része az alapjelentést hordozó gyöknek.
vs. Abraham Ibn Ezra és David Kimchi: kötelező a három gyökbetű, még ha az néha nem is jelenik meg.
- A szakszókincs fejlődése:
 - Rasi: *jeszod* (‘alap’) vs. Ibn Ezra, RaDaK: *sores* (‘gyök[ér]’)
 - Rasi: *jippael* (niphāl imperfectum) vs. Ibn Ezra, RaDaK: *niphāl*
 - Ibn Ezra: *sem ha-poal* (‘infinitivus’) vs. RaDaK: *makor* (‘infinitivus’)
- Mindenki analógiákat keres: más igék, ill. ugyanezen ige más alakjai.

További tudományterületek

További tudományterületek: zsidó természettudományok a középkorban

Földrajzi egységek: arab világban, Spanyolországban,
majd Provence-ban, később a reneszánsz Itáliában jelentős.

A középkori Európában leginkább a rabbinikus tevékenység egyik aspektusaként vannak jelen (ha egyáltalán...).

- Orvostudomány: az arab világban sok rabbi megélhetése; főleg arabul.
- Matematika: leginkább a pozíciós csillagászat segédtudománya.
- Alkímia, meteorológia, fizika stb. – elszórtan.

Leginkább fordítási tevékenység (ókori görög szerzők arab fordításban, arab szerzők > héberre > latinra) + néhány saját mű.

Földrajz és útleírások

Lásd Stemberger, pp. 131-132.

- Más műfajokban földrajzi jellegű információk vs. önálló műfaj.
- Két megközelítés:
 - Legendás elemek, a tíz elveszett törzs motívuma keresése:
Például: *Eldád Hadáni* (9. század).
 - Valódi útleírás + hallomásból szerzett információk, mert a szerzőt valóban érdekli a világ (de legalábbis a zsidó diaszpóra):
Például: *Tudelai Benjámin* (utazása: 1159-1173).

Historiográfia

Lásd Stemberger, pp. 126-131.

Más műfajokban történeti jellegű információk

(v.ö.: a Tóra történeti és nem történeti szakaszai, halákha és aggáda a Talmudban)

vs. önálló műfaj – mi célból?

- Naptár, rítusok: pl. *Megillat taanit* („Böjttekercs”, arámiul, i.sz. 1-2. sz., Palesztina)
- Kronológia: pl. *Széder olam rabba* („Nagy világtörténet”, 2-3. sz. Palesztina).
- Világtörténet: pl. Joszippon (953, Dél-Itália, majd kibővíve, később Josephusnak tulajdonítva.
NB: Dél-Itália ekkor fontos bizánci szellemi központ!)

• ...

„újraírt bibliák”
kiegészítve a Biblia utáni korról

Historiográfia

Lásd Stemberger, pp. 126-131.

*Más műfajokban történeti jellegű információk
vs. önálló műfaj – mi célból?*

„újraírt bibliák”

- ...
- Világtörténet: pl. Joszippon (953, Dél-Itália, majd kibővítve)
Megjegyzések a feladott részlettel kapcsolatban
 - A bibliai történet újraelbeszélése,
de egyben aktualizálása is a mű keletkezésének korára vonatkozóan.
 - Ezért (naiv) földrajzi munkának is tekinthető.
- ...

Historiográfia

Más műfajokban történeti jellegű információk vs. önálló műfaj – mi célból?

- ...
- „A hagyomány láncolata” (*salselet ha-kabbala*): bizonyítandó a rabbinikus osztály legitimitását, ill. az exilarchák származását (1) befelé, (2) polémia a kereszténységgel és a karaitákkal (bizonyítani, hogy a rabbik bibliaértelmezési hagyománya autentikus), (3) a muszlim hagyományozási (tradálási) láncok mintájára. Például: *Pirké Avot*; *Iggeret rav Serira gáon*; Abraham ibn Daud: *Széfer ha-kabbala* (1160).
- Krónikák a zsidók „sanyarú” középkori történetéről, pl. *Memorbukh*-ok.
- Fordítások, pl. népszerű ófrancia stb. lovagregények, krónikák.
- Átmenet az újkorba: David Gans (1541-1613) *Cemaḥ David* („Dávid sarja”, 1592, Prága; 1. rész a zsidók története az ókortól saját koráig, 2. rész a világtörténelemről).

Vö. még: krónikás énekek a jiddisről szóló előadásban.

Határjelenségek kritériumonként

A mai órán

Mitől zsidó egy zsidó irodalmi/művészeti alkotás?

Lehetséges hipotézisek:

- Zsidó szerző, zsidó közönség — *de ki számít zsidónak?*
=> karaiták, szamaritánusok, sabbataianusok...
- Zsidó téma — *de mi számít zsidó/zsidós témának?*
=> fordítások
=> tudomány
=> népi irodalom, folklór — *szembeállítva a „magas” irodalommal.*
- Zsidó „jelleg”, pl. nyelv
=> judeo-nyelvek

Folklór és

irodalom judeo-nyelveken

**Bővebben három hét múlva,
a jiddis kapcsán!**

(Népi) irodalom egyéb (judeo-)nyelveken

- Judeo-nyelvek: jiddis, ladino (judeo-spanyol), judeo-arab, judeo-perzsa, judeo-olasz, judeo-görög, judeo-berber, karaim stb. stb.
- Mitől judeo-nyelv egy judeo-nyelv?
 - Héber betűkkel írják? (Legtöbbször. Ha írják egyáltalán.)
 - Héber-arámi eredetű szavak vannak benne?
 - Hangtani, alaktani, mondattani jellegzetességek!
Szociolektus: egy társadalmi csoport nyelvváltozata.
- „Magas irodalom” vs. folklór?
 - Például haszid legendák,
 - purimspil-ek (népszínművek),
 - judeo-spanyol és jiddis népdalok,
 - pesti zsidó viccek,
 - stb. stb. stb.

Hol a határ „magas irodalom” és folklór közt?

- A szerző ismert volta?
Sok mű szerzője ismeretlen!
- „Teológiaiilag korrekt” vallásfelfogás?
- Mi más?

Széles spektrum, amely a „magas” irodalom és a folklór közt helyezkedik el.

Judeo-arab

- Arab fennhatóság alatt élő legtöbb zsidó közösség nyelve:
 - 7. sz.: arab hódítás → a Közel-Kelet elarabosodása a következő évszázadok során.
 - Észak-Afrika, Palesztina, Szíria, Irak (Irán nem!), Jemen...
 - Írásban irodalmi norma ↔ beszélt nyelvi „dialektusok” + szocio-/religiolektusok.
- Judeo-arab nyelvű „magas” irodalom:
 - Szaadja gaon, Maimonides, Júda ha-Levi és sokan mások
 - műveik egy részét arabul írják (a filozófia, a tudomány és a nép nyelve)
 - héber betűkkel (legtöbbször).
 - A muszlim-arab irodalmi nyelv kötöttségei kevésbé kötik őket.
→ Népnyelvi elemek is megjelen(het)nek ezen művek judeo-arab nyelvezetében.
- Judeo-arab nyelveken keletkezett népi és populáris irodalom.

Judeo-spanyol (ladino)

- A spanyolországi zsidók nyelve:
 - 1492. kiűzetés Spanyolországból
 - Észak-Afrika, Balkán (pl. Bulgária, Szaloniki)...
 - A kiűzetés után a spanyoltól külön fejlődött (arab, török... behatás) → Önálló nyelvvé vált, akárcsak a jiddis.
- Judeo-spanyol (ladino, dzsudezmo) irodalom: jelentős részben szekuláris!
 - Folklór: népdalok, népmesék stb.
 - Költészet, irodalom stb.:
Romancero: középkori spanyol gyökerekre visszamenő, zenével kísért balladák.
- Ladino (szűk értelemben) = egy hebraizáló, szó szerinti bibliafordítási műfaj nyelve.

Következő órára + vizsgára

Nevek, címek, fogalmak a vizsgára ezen a héten

(Elvárás: egy-két mondatos meghatározás, időben (kb. évszázadra) el tudni helyezni; a Stemberger-könyvből tanulni + Encyclopedia Judaicában és máshol utánanézni.)

- Ibn-Tibbon család.
- Karaiták *(és jelentőségük, hatásuk a rabbanita irodalomra)*
- Anan ben David
- Judeo-nyelvek
- Szociolektus
- Judeo-arab
- Ladino
- Romancero

Nevek, címek, fogalmak a vizsgára ezen a héten

(Elvárás: egy-két mondatos meghatározás, időben (kb. évszázadra) el tudni helyezni; a Stemberger-könyvből tanulni + Encyclopedia Judaicában és máshol utánanézni.)

- Csillagászat: Abraham ibn Ezra, Maimonides, Gersonides, David Gans.
- Nyelvészet: Szaadja gáon: *Agron*,
Menahem ibn Szaruq: *Maḥberet*,
Dunas ben Labrat, Juda b. David Ḥajjúdzs,
David Kimḥi, Elija (Baḥur) Levita,
Johann/Johannes Reuchlin.
- Történetírás: Széder olam rabba, Joszippon,
Igeret Rav Serira gaon, David Gans.
- Útleírások: Tudelai Benjamin.

Következő órára olvasandó

Jiddis irodalom

Olvasandó:

1. *Khurbn godl she-hoyo be-kak Ungarish-Broda*
(A nagy pusztítás, mely Ungaris Broda szent községében történt), 1686.
Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza, *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*.
(Hungaria Judaica, 16. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 2003), pp. 790–812. [69.1.Spi.1.] [Letöltés](#).
2. *Glikl Hameln emlékiratai*, ford. Jólesz László.
(Budapest: Athenaeum 2000 Kiadó, s.d.), pp. 73–74. [61.7.2.Glu.4.] [Letöltés](#).
3. J. L. Perc: *A hallgatag Boncse* (bevezető: Komoróczy Szonja Ráhel; ford. Deme Anna, Komoróczy Szonja Ráhel, Lesták Eszter és Végh Roland). Szombat.org, 2012. december 23. [Link](#).

Viszlát a következő órán!